

เสนาบดีมหาดไทยและนครบาล

สมเด็จพระนางเจ้า อินทรศักดศจี พระวรราชชายา

โปรดให้พิมพ์ในงานทำบุญ ๓๐๐ วันศพ

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล)

ณวันศุกร์ที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์

จังหวัดพระนคร

คำนำ

ในการทำบุญร้อยวันศพท่านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีครั้ง
ข้าพเจ้าได้รับมอบฉันทะจากบุตรธิดาของท่าน ให้หาหนังสือพิมพ์
ให้ ข้าพเจ้ากำลังมีธุระมากหลาย ไม่รู้จะหยิบเรื่องอะไรเหมาะ
เพื่ออุทิศถวายเสนาเพื่อนของข้าพเจ้าคนหนึ่ง ได้ส่งรายชื่อ
เสนาบดีมหาดไทยและนครบาล ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงเวลา
ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองมาให้ข้าพเจ้า หนังสือเรื่องนี้ นับว่า
พระยาราชนิกาย (อุทัยวรรณ อมาตยกุล) รวบรวมไว้บ้าง พระยา
สุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ) รวบรวมไว้บ้าง ข้าพเจ้า
เห็นว่าเป็นตำนานอันหนึ่งที่มีประโยชน์ในการค้นคว้า ถึงแม้
ว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ราชการของท่านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี
ก็เป็นหนังสือที่มีประโยชน์เรื่องหนึ่ง จึงให้พิมพ์เรื่องนี้ และให้
ชื่อเรื่องว่า “เสนาบดีมหาดไทยและนครบาล”

โศภน วัฒนารัตน

หอสมุดแห่งชาติ

๑๔ กรกฎาคม ๒๔๗๗

ตำนานบางอย่าง เกี่ยวแก่กระทรวงมหาดไทย

ตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทย

รัชกาลที่ ๑

เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ข้าหลวงเดิม ได้เป็นที่พระ
อักษรสุนทร เสมียนตรากรมมหาดไทยครั้งกรุงธนบุรี ได้ตาม
เสด็จการสงครามมีความชอบหลายครั้ง ได้รับราชการต่างพระ
เนตรพระกรรณมามีความชอบผด โปรดให้เป็นที่สมุหนายกเมื่อ
ปราบดาภิเษก อสังยุทกรรมในรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นสกุล
สนธิรัตน์

รัชกาลที่ ๒

โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพระคลัง (บุญ) เลื่อนยศขึ้น เป็น
เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ที่สมุหนายก

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (บุญ) นี้เป็นต้นสกุล รัตนกุล
อสังยุทกรรมในรัชกาลที่ ๒

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (บุญ) ถึงอสัญกรรมแล้ว ทรง
ตั้งเจ้าพระยาอมราช (น้อย) บุตรเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญ
รอด) ต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์ เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุห
นายก อสังยุทกรรมในรัชกาลที่ ๓

รัชกาลที่ ๓

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เดิมเป็นที่พระยาราชสุภาวดี เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) และเป็นต้นสกุล สิงห์เสนี เป็นสมุหนายก ต่อจากเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) อัสัญญกรรม พ.ศ. ๒๓๕๒ ในรัชกาลที่ ๓

เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต) เป็นต้นสกุลกัลยาณมิตร ได้ว่าที่สมุหนายก ต่อจากเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) จนตลอดรัชกาลที่ ๓

รัชกาลที่ ๔

ถึงรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ได้เป็นตัวสมุหนายก อัสัญญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ ในรัชกาลที่ ๔

เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) เป็นที่สมุหนายก ต่อจากเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต) อัสัญญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ ในรัชกาลที่ ๕

รัชกาลที่ ๕

เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) อัสัญญกรรมแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงดำรงตำแหน่งสมุหนายกต่อมา สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕

เจ้าพระยารัตนบดินทร์ (บุญรอด กัลยาณมิตร) เป็นสมุหนายก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ครั้นชราทุพพลภาพ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พ้นจากราชการ แต่คงตำแหน่งสมุหนายก (น่าจะเป็นทำนองเสนาบดีที่ปรึกษาอย่างสมัยนี้ รัชกาลที่ ๖) มีโอกาสเข้าที่ประชุมเสนาบดีได้เป็นครั้งเป็นคราว และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ (เมื่อเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น) จากกระทรวงธรรมการมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

รัชกาลที่ ๖

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมพระดำรงประจวร กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ประกาศลงวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดีไปเป็นอุปราชภาคตะวันตก ย้ายเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) อุปราชมณฑลภาคพายัพ มาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ประกาศลงวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ภายหลังป่วยกราบถวายบังคมลา พระราชทานพระบรมราชานุญาต

โดยลายพระหัตถ์เลขาลงวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ร่วมกระทรวงนครบาลไว้ใน
กระทรวงมหาดไทย และให้มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช
(ปั้น สุขุม) เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ประกาศลงวัน
ที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

รัชกาลที่ ๗

เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) คงเป็นเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยมาตั้งแต่ต้นรัชกาลนี้ พ.ศ. ๒๔๖๘ เจ้าพระยายมราชกราบ
ถวายบังคมลา โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้า
ยุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ เป็นเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย

สมเด็จพระเจ้าพี่ยากรมหลวงลพบุรี กราบถวายบังคมลาไป
รักษาพระองค์ในต่างประเทศ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าพี่
ยาบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต จากกระทรวง
กลาโหมมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕
เปลี่ยนการปกครอง ทรงออกจากตำแหน่ง

ตำแหน่งเสนาบดีกรมเมือง

(กระทรวงนครบาล)

รัชกาลที่ ๑

เจ้าพระยามรราช (ชื่อไม่ปรากฏ *) ครั้งกรุงธนบุรีเป็นหลวงอินทราชบิดี สหราชรองเมือง เป็นผู้รู้ขนบธรรมเนียมกรมพระนครบาลมาก และมีความชอบเมื่อตามเสด็จในการสงคราม ได้เป็นพระยามรราชเมื่อปราบดาภิเษก ครั้นศึกพม่าครั้งที่ ๑ (กรุงรัตนโกสินทร์) เป็นแม่ทัพไปตั้งรับพม่าที่เมืองราชบุรี ไม่เอาใจใส่ในราชการสงคราม มีความผิด ถูกถอด (ภายหลังเป็นที่พระยามหาธีรราช ช่วยราชการในกรมพระนครบาล)

พระยามรราช (บุญนาค) เป็นบุตรพระยาเจ้าแสนยากรกรุงเก่า เป็นสามเฒ่าเจ้าคุณนวล ขนิษฐภคินีสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ได้เป็นพระยาอุไทยธรรม เมื่อปราบดาภิเษก แล้วเป็นพระยามรราช แล้วจึงเป็นที่เจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม (เป็นต้นสกุลบุญนาค)

พระยามรราช (บุญมา) เป็นพี่ต่างมารดากับเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) ได้เป็นพระยาตะเกิง เมื่อปราบดาภิเษก แล้วจึงเปลี่ยนเป็นพระยามรราช (เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาในรัชกาลที่ ๒)

---

๑. ชื่อ อิน หรือ ทองอิน.

รัชกาลที่ ๒

เมื่อทรงตั้งพระยายมราช (บุญมา) เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยาอนุชิตราชา (น้อย บุนนรัตพันธ์) บุตรเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) เป็นเจ้าพระยายมราช (ภายหลังเป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก)

เมื่อทรงตั้งเจ้าพระยายมราช (น้อย) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกแล้ว ทรงตั้งพระยาศรีสุริยพาห (น้อย) เป็นเจ้าพระยายมราช

เจ้าพระยายมราช (น้อย ศรีสุริยพาห) นี้เป็นบุตรขุนนางครั้งกรุงเก่า เคยเป็นราชทูตไปเมืองญวน เป็นเจ้าพระยายมราชตลอดรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม (ไม่ปรากฏว่ามีบุตรหลานทำราชการ)

รัชกาลที่ ๓

โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาทิพโกษา (นิม) หลานเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นเจ้าพระยายมราช เมื่อเจ้าพระยายมราช (นิม) ชราไม่สามารถจะรับราชการได้ โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ไม่มีบุตรหลานรับราชการ)

โปรดเกล้าตั้งพระยามหาอำมาตย์ (พุนหรือทองพูน) เป็น

บิดาพระยาเพชรภู (น้อย) เป็นเจ้าพระยาขมราชแทนเจ้าพระยา
สุธรรมมนตรี ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๓

โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาอภัยรณฤทธิ์ (ขุนาค) เป็น
เจ้าพระยาขมราช ถึงอสัญกรรมเดือนอ้ายแรม ๑ ค่ำ ปีมะเมีย
พ.ศ. ๒๓๘๕ รัชกาลที่ ๓ (ขมราช ขุนาค นออสัญกรรมด้วย
ถูกตะเหมืองพระประธานวัดราชนัดดาทับเมื่อแห่พระประธานไป
วัดนั้นขาหัก เป็นต้นสกุล ขมناق)

รัชกาลที่ ๔

โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาสุรเสนา (ศุขหรือทองสุก) เป็น
บุตรพระยาฉะโฆราชเสนา รัชกาลที่ ๒ เป็นเจ้าพระยาขมราช
ณวันพฤหัสบดี ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีกุญ พ.ศ. ๒๓๘๘ เป็น
ได้ ๔ ปี ถึงอสัญกรรม

โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยามหามนตรี (นุช บุนนาค) เป็น
บุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) เป็นเจ้าพระยาขมราช ภาย
หลังเลื่อนขึ้นเป็น เจ้าพระยาภูธรราชย์ สมุหนายก แทนเจ้าพระยา
นิกรบดีมนตรี ที่ถึงแก่ออสัญกรรม

โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาราชวรานุกูล (ครุฑ) บุตรพระยา
อภัยรณฤทธิ์ (ข้าง) เป็นเจ้าพระยาขมราช ณวันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำ
เดือน ๑๒ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ ถึงอสัญกรรม พ.ศ. ๒๔๑๐

โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว สิงหนเสนี) บุตรเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นเจ้าพระยามราช อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ ถึงอสัญกรรมปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔

รัชกาลที่ ๕

โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาอภัยรณฤทธิ์ (เฉย) ข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยามราช เมื่อวันที่พุธขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ (อสัญกรรมเมื่อไดยังสืบไม่ได้) เป็นต้นสกุล ชุมภักย์

โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอฯ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เป็นผู้บังคับการกรมพระนครบาล แต่จัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายไม่สงบเรียบร้อย จึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกเสียดำตำแหน่ง เมื่อเดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ ปีมะจอก อัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๕

ในประกาศฉบับเดียวกันกับที่กล่าวนี้ ทรงพระราชดำริว่า เสนาบดีกระทรวงนครบาลเป็นตำแหน่งสำคัญไม่ควรปล่อยให้ว่างแต่กำลังจะจัดการศาลยุติธรรมอยู่ ครั้นจะตั้งตำแหน่งขึ้นตามเดิมจะจัดการภายหลังยากด้วยถ้อยความเกี่ยวพันกัน เวลานี้ความนครบาลได้ยกเข้ามาชำระร่วมกับกรมพระตำรวจ ซึ่งเป็นกองจับโจรผู้ร้าย และซึ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระ

จักรพรรดิพงศ์เป็นแม่กองมีกอมมิตตี ๑๐ นายเป็นที่ปรึกษาอยู่
แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกตั้งกอมมิตตี ๔ นาย คือ พระเจ้าบรม
วงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ๑
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ (ยังเป็นพระเจ้า
น้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ) ๑ พระยาเทพประชุม
ผู้ว่าที่เกษตราธิบดี ๑ พระยาธรรมสารนิติวิจิตรภักดี ๑ ทั้ง ๔ น
เป็นผู้มีอำนาจปรึกษากันบังคับการเด็ดขาดในตำแหน่งที่เสนาบดี
กรมพระนครบาล

วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) โปรด
เกล้าฯ ให้จัดราชการเป็น ๑๒ กระทรวง เณาะกรมพระนครบาล
ให้เลิกกอมมิตตีเสีย โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระนเรศวรฤทธิ (ยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น) เป็น
เสนาบดีว่าการกรมพระนครบาล

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ โปรดเกล้าฯ ให้
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ เป็นเสนาบดีกระทรวง
โยธาธิการ (กระทรวงคมนาคม) แลให้พระยาสุขุมณัษวินิต
(ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ มาเป็นเสนาบดี
กระทรวงนครบาล แลจัดกรมสุขาภิบาลด้วยเป็นเจ้าพระยายมราช
เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑) จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕
รวมกระทรวงนครบาลเข้าเป็นกระทรวงมหาดไทย และโปรด

เกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราชเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยต่อมา
(ตามที่เรียกว่ากระทรวงนครบาลเป็นกรมพระนครบาลบ้าง
นั้น เพราะประกาศหรือจดหมายเหตุต่างๆ ในครั้งก่อน
เป็นเช่นนั้น)